

И. АРАБАЕВ АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ
К. КАРАСАЕВ АТЫНДАГЫ БИШКЕК МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ

Д 10.24.699 ДИССЕРТАЦИЯЛЫК КЕҢЕШИ

Кол жазма укугунда

УДК: 81'42:81'367.4'133=111=512.154(043)

Жээнбекова Чинара Маматжусуповна

АНГЛИС ЖАНА КЫРГЫЗ ТИЛДЕРИНДЕГИ ТЫНЫШ БЕЛГИЛЕРИ
(ПУНКТУАЦИЯЛЫК ДИСКУРСИВДИК СИСТЕМАЛАРДЫ САЛЫШТЫРУУ)

10.02.20 – тектештирме-тарыхый, типологиялык жана салыштырма тил илими

филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн
жазылган диссертациянын

Авторефераты

Бишкек – 2025

Диссертациялык иш Ж. Баласагын атындагы улуттук университеттин лингвистика кафедрасында аткарылды.

Илимий жетекчиси

Козуев Дурус Исакбаевич

филология илимдеринин доктору, доцент, К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин окуу иштери боюнча проректору

Расмий оппоненттер

Кусанова Бибигуль Хакимовна

филология илимдеринин доктору, профессор, Л. Н. Гумилев атындагы Евразия улуттук университетинин Жогорку билим берүү мектебинин чет тилдер теориясы жана практикасы кафедрасынын профессору

Сатыбалдиева Гулмира Абдуллаевна

филология илимдеринин кандидаты, доцент, “Кыргызстан эл аралык университети” окуу-илимий-өндүрүштүк комплексинин филология кафедрасынын доценти

Жетектөөчү мекеме:

Кыргыз-Түрк “Манас” университетинин гуманитардык факультетинин синхрондук котормо бөлүмү

Дареги: 720038, Кыргыз Республикасы, Бишкек шаары, Микрорайон Джал-23, 32

Диссертациялык иш 2025-жылдын 29-апрелинде саат 13-00дө И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети менен К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетине (720026, Бишкек ш., Раззаков көчөсү, 51а) караштуу филология илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын коргоо боюнча түзүлгөн Д 10.24.699 диссертациялык кеңештин жыйынында корголот. Коргоонун онлайн трансляциясынын идентификациялык коду: <https://vc.vak.kg/b/102-pct-pehh5a>

Диссертация менен И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин (720026, Бишкек ш., Раззаков көчөсү, 51а) жана К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин (720044, Бишкек ш., Ч. Айтматов проспекти, 27) илимий китепканаларынан, ошондой эле диссертациялык кеңештин сайтынан (<https://vak.kg/>) таанышууга болот.

Автореферат 2025-жылдын 28-мартында жөнөтүлдү.

Диссертациялык кеңештин окумуштуу катчысы

филология илимдеринин кандидаты, доцент

Джаркинбаева Н. Б.

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

«Англис жана кыргыз тилдериндеги тыныш белгилер (пунктуациялык дискурсивдик системаларды салыштыруу)» темасындагы лингвистикалык изилдөө маданияттар аралык коммуникацияны жана тил аралык котормону жеңилдетүүгө колдонмолук планына багытталып, түшүнүктүк пунктуация англис жана кыргыз тилдериндеги кептин оозеки жана жазуу формасында каралышы **изилдөөнүн актуалдуулугун** айгинелейт.

Иштин илимий-изилдөө программалары жана долбоорлору менен байланышы. Диссертациялык иштин темасы Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин лингвистика кафедрасынын илимий изилдөө иштеринин тематикасына киргизилген.

Бул салыштырма **изилдөөнүн максаты** - англис жана кыргыз көркөм прозаларындагы адабий дискурстун түшүнүктүк- пунктуациялык жактан мүчөлөнүш өзгөчөлүктөрүн аныктоо жана салыштыруу.

Жогоруда коюлган максатка төмөнкүдөй **алты илимий-изилдөө милдетин** ишке ашыруу аркылуу жетүүгө болот: 1) адабий дискурс кубулушун, анын түрлөрүн жана анда тыныш белгилери кандай колдонуларын изилдөө; 2) англис жана кыргыз тилдериндеги пунктуациялардын мисалында тилдин пунктуациялык системасын жана анын курамын изилдөө; 3) дискурстун предикативдүүлүгүн, сүйлөм-айтымдын предикативдүүлүгүн жана алардын түзүлүшүнө пунктуациянын тийгизген таасирин изилдөө; 4) англис жана кыргыз көркөм дискурсунун түшүнүктүк-пунктуациялык жактан бөлүнүү процессин изилдөө; 5) методологиялык мамиленин методикасын жана принциптерин аныктоо жана англис жана кыргыз көркөм дискурстарынын түшүнүктүк-пунктуациялык бөлүнүшүнө илимий талдоо жүргүзүү; жана 6) англис жана кыргыз тилдериндеги көркөм дискурстардын жыйынтыктарына верификациялык лингвометодиканын чегинде талкуу жүргүзүү.

Пунктуация лингвистикалык жактан үч тилдик бирдик аркылуу түшүндүрүлөт: 1) алфавиттен тышкаркы графикалык белгилердин системасы; 2) жазуу кебинин пунктуациясын уюштурган эрежелер; 3) пунктуация белгилерин колдонуунун системалык мыйзам ченемдүүлүктөрүн жана нормаларын изилдеген тил илиминин бөлүмү [ЛЭС, 1990:406].

Пунктуациянын жогоруда аталган үч тилдик табияты методикалык-гносеологиялык көз караштан алганда, мындай үч методологиялык негиз менен мүнөздөлөт: 1/ тыныш белгилеринин мазмундук толуктоосу пунктуациялык белгилердин калыптанышына негиз болгон учурдагы маңыздык негиз; 2/ пунктуациялык белгилердин формалык-грамматикалык жактан туюндурулушу изилдөөнүн көңүл чордонуна алынган учурдагы синтаксистик негиз; 3/ фразалык интонация, фразалык басым жана сүйлөмдүн коммуникативдик тиби (баяндоо, суроо жана илептүү) пунктуация системасында “атомдук кыштар” катары таанылган учурундагы интонациялык негиз.

Бул илимий изилдөөдө белгиленген үч өзгөчөлүк [1) пунктуациялык кубулуштарды чечмелөөдөгү "түшүнүк" фактору; 2) англис жана кыргыз тилдеринин пунктуация системаларындагы айырмачылыктарды аныктоо; 3) адабий көркөм дискурсту түзүүдө

пунктуация белгилерин колдонуудагы автордук жекеликти белгилөө иштин **жаңылыгын** түзөт.

Диссертациянын практикалык мааниси. 1) иштин натыйжаларын жана жоболорун каралып жаткан тилдердин салыштырма грамматикасы боюнча монографиялык эмгектерге материал катары колдонууга болот; 2) иштин корутундулары жана материалдары PhD докторанттар, аспиранттар, магистранттар жана студенттердин илимий иштерине таяныч материал боло алат; 3) иштин жоболорун жана фактылык материалдарын Кыргыз Республикасынын жогорундагы чет тилдер кафедраларында салыштырма типология боюнча лекцияларга материал боло алат.

Диссертациянын коргоого коюлуучу негизги жоболору:

I. Пунктуация графикалык тыныш белгилердин системасы болуу менен бирге фонетика, морфология, сөз жасоо, интонация жана синтаксис сыяктуу лингвистикалык системалар менен бирге аналитикалык англис жана агглютинативдик кыргыз тилдеринин грамматикалык типтерин аныктоого катышат жана шарт түзөт;

II. Тилдин пунктуациялык системасы: аналитикалык англис жана агглютинативдик кыргыз тилдери микротекст-дискурстун түшүнүктүк-логикалык темасы (идеясы, маңызы) менен анын синтагматикалык-интонациялык формасынын ортосунда кепте да, жазууда да бирдей аралыкта гана жайгашпастан, ошондой эле автордун логикалык жана стилистикалык максаттарына ылайык аларды байланыштырып турат;

III. Дискурсивдик көркөм текстте: аналитикалык англис жана агглютинативдик кыргыз тилдеринде конкреттүү адам, автор-жазуучу тарабынан түзүлгөн тыныш белгилеринин ролу бир топ жогорулайт, анткени тыныш белгилер функциялык жактан жазуучунун көркөм идеясын сактоо менен оозеки формасын кепти жазуу формасына «көтөрүүгө» багытталган.

Изилдөө ишиндеги **автордун жеке салымы.** 1) автор тарабынан тема боюнча илимий-методикалык адабияттарды жыйналып, аларга теориялык-изилдөөчүлүк сереп жүргүзүлдү; 2) баштан аяк карап чыгуу (1000 көркөм микротекст-дискурс) ыкмасын колдонуу менен англис жана кыргыз көркөм прозаларынан фактылык материалдары тандалып алынды; 3) англис жана кыргыз тилдериндеги көркөм дискурстарга синхрондук лингвистикалык талдоо үчүн методология жана ыкмалар аныкталды.

Иштин апробациясы. Иштин мазмуну Ж.Баласагын ат. КУУда (2011), К.Карасаев ат. БМУда (2024), Эл аралык Ала-Тоо университетинде (2024) өткөн илимий-практикалык конференцияларда жана Bulletin of Science and Practice журналында автордун баяндамаларында чагылдырылды.

Диссертациянын жыйынтыктарынын толук чагылдырылышы. Изилдөөнүн темасы боюнча 7 макала РИНЦ системасына кирген басылмаларда жарык көрдү.

Диссертациянын түзүмү жана көлөмү. Диссертация киришүүдөн, үч баптан, корутундудан жана орус, кыргыз жана чет тилдериндеги колдонулган адабияттардын тизмесинен турат. Иштин жалпы көлөмү – 185 бет.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө иштин темасынын актуалдуулугу, изилдөөнүн максаты жана милдеттери, илимий жаңылыгы, коргоого коюлган жоболор, иштин практикалык мааниси, изилдөөчүнүн жеке салымы, апробациясы жана иштин түзүмү тууралуу маалыматтар берилет.

«ИЗИЛДӨӨНҮН ТЕМАСЫ БОЮНЧА АДАБИЯТТАРГА СЕРЕП» деп аталган биринчи бап төрт бөлүмдөн турат.

Биринчи баптын **“Адабий дискурс, анын түрлөрү жана пунктуация”** деген *биринчи бөлүмүндө* пунктуациянын (узуалдык жана окказионалдык) көркөм дискурстун калыптанышындагы ролу англис жана кыргыз адабияттарынын мисалында талдоого алынат.

Дискурс жашоого негизделген жана экстралингвистикалык факторлорго көз каранды болгон байланыштуу текст катары каралат. Пунктуация дискурсту түзүүдө, өзгөчө автордук тыныш белгилер колдонулган көркөм чыгармаларда негизги ролду ойнойт.

Биринчи баптын **“Тилдин пунктуациялык системасы жана анын бөлүктөрү; көркөм дискурстун түзүлүшүндөгү англис жана кыргыз пунктуациясы»** деген *экинчи бөлүмүндө* изилдөөгө алынып жаткан тилдердин пунктуациялык системасы талдоого алынат. Салыштырылып жаткан тилдерде ар кандай кандай функцияларды аткарган, сүйлөмдүн маңызын, интонациясын жана түзүмүн туюндурган 10 негизги тыныш белгиси көрсөтүлөт. Алардын колдонулушу контекстке жана тексттин тибине көз каранды болот.

Биринчи баптын **“Дискурстун предикативдүүлүгү, сүйлөм-айтым предикативдүүлүгү жана пунктуация”** деген *үчүнчү бөлүмүндө* пунктуациянын сүйлөм-айтымдын предикативдүүлүгүн туюндуруудагы ролу талдоого алынат.

Предикативдүүлүк сүйлөмдү реалдуулук менен байланыштырып, аны маалымат алып жүрүүчү катары калыптандырат.

Пунктуация тилдик каражаттарды толуктап, интонацияны жана семантикалык өзгөчөлүктөрдү берет. Предикацияга негизделген көркөм дискурста «жашоону чагылдыруу» үчүн тыныш белгилери колдонулуп, уникалдуу автордук стилдин жаралышына өбөлгө түзөт.

Биринчи баптын **“Адабий көркөм дискурстун түшүнүктүк-пунктуациялык мүчөлөнүү маселеси»** деген *төртүнчү бөлүмүндө* тыныш белгилер формалык элемент катары гана каралбастан, маныз менен экспрессияны жараткан элемент катары да белгиленет. Пунктуациянын сүйлөмдүн предикативдүүлүгүнө жана тексттин абзац сыяктуу көлөмдүү фрагментине тийгизген таасирин изилдөөгө алат.

Экинчи баптын **“Изилдөөнүн материалдары жана методдору”** аттуу *биринчи бөлүмүндө* изилдөөнүн негизги методдору мүнөздөлөт.

Изилдөөнүн объектиси – англис жана кыргыз тилдеринин пунктуациялык системасы.

Изилдөөнүн предмети – автор-жазуучу кепте сыпатталып жаткан кээ бир идеяны калыптандырган адабий көркөм дискурс

Экинчи баптын **“Изилдөөнүн негизги материалдары жана булактары ”** деген *экинчи бөлүмдө* логикалык-котормо ыкмасы, лингвистикалык талдоо ыкмасы, сүйлөмдөрдү

жана билдирүүлөрдү ыргакка жана интонацияга ылайык “окуунун” синтагматикалык-семантикалык ыкмасы, сөздөрдү жана сүйлөмдөрдү семантикалык-морфологиялык талдоо ыкмасы, баштан аяк тандап алуу методу жана сандык эсептөөлөр ыкмасы сыяктуу изилдөө ыкмалары сыпатталат.

Диссертациянын методологиялык жана теориялык негизин окумуштуулардын илимий тармакка тиешелүү эмгектери түзөт: 1. дискурстун теориясы боюнча – Слюсарева Н. А., 1981; Домашнев А. И., Шишкина И. П., Гончарова Е. А., 1983; Сыдыкова Г. Б., 2013 ж.б.; 2. синтаксистин жана пунктуациянын жалпы теориясы боюнча – Беляева М. А., 1977; Бабайцева В. В., 1979; Валгина Н. С., 1979; Жапаров А., 1992; Турсунов А., 2002 ж.б.; 3. предикативдүүлүктү логико-грамматикалык кубулуш катары сыпаттоо боюнча – Синтаксистик жана лексикалык семантика, 1986; Функционалдык грамматиканын теориясы, 1987; Ахманова О. С. Микаэлян Г. Б., 2009; Худяков А. А., 2010 ж.б. 4. лингвометодика боюнча – Городникова М. Д., Супрун Н. Н., Фигон Э. Б. ж.б., 1987; Аракин В. Д., 1989; Давыдова М. А., 1990; Өмүралиев Б., 1991.

Изилдөөнүн тилдик материалы англис жана кыргыз жазуучуларынын көркөм чыгармаларынын негизиндеги 1000 дискурстан турат.

“Англис жана кыргыз тилдериндеги адабий дискурстун түшүнүктүк-пунктуациялык мүчөлөнүшүнө лингвистикалык анализ” деген *үчүнчү бап* беш бөлүмдөн турат.

Үчүнчү баптын “Англис жана кыргыз адабий көркөм дискурстарындагы түшүнүктүк-пунктуациялык мүчөлөнүштү талдоого алуунун методикасы жана методологиялык ыкмалардын пинциптери» деген биринчи бөлүмү англис жана кыргыз тилдериндеги көркөм тексттердеги түшүнүктүк жана пунктуациялык мүчөлөнүштөрдү лингвистикалык жактан талдоо методологиясын камтыйт. Ал мындай принциптерге негизделет: биринчиден, көркөм дискурстун түзүлүшү, б.а. автордун, тексттин жана окурмандын карым-катышы; экинчиден, үч функциясы боюнча классификацияланган тыныш белгилер системасы: маанилик функциясы: кош чекит, эллипс, сызыкча, үтүрлүү чекит; синтаксистик функциясы: чекит, тырмакча, кашаа, үтүр; интонациялык функциясы: суроо жана илеп белгилери; үчүнчүдөн, сүйлөм-айтым жазуу жана оозеки тексттерди талдоо үчүн колдонулат; төртүнчүдөн, тыныш белгилеринин семантикалык мазмуну: белгилердин мааниси сүйлөмдүн контекстинде ачылып, предикативдүүлүк түшүнүгү менен байланышкан.

Ар бир тыныш белги предикациянын толук курамдуу же толук курамдуу эмес түрлөрүнүн бирине таандык болот. Алсак, чекит, суроо белгиси жана илеп белгиси сыяктуу тыныш белгилери толук эмес предикацияга караганда толук предикацияга жакын болот:

1. *Involuntarily old Jolyon's hand sought his purse* [Galsworthy, 2012:24].
2. *How should an old man live his days?* [Galsworthy, 2012:111].
3. *How hot it was up here!* [Galsworthy, 2012:122].

Үч тыныш белгиси 1)–3) мисалдарда сүйлөм-айтымдарды толук курамдуу, толук предикат менен коштоо үчүн колдонулат, ал сүйлөмдүн субъект-ээ жана предикат-баяндоочтон турган семантикасы үчүн зарыл болот [Гатина Э. О., 2012:142-143].

Төмөнкү мисалдарды карап көрөлү:

1. *Ал өткөн дүйнө алыскы Моюнкумдун сөксөөл-бадалдуу ээн талаасында калды* [Айтматов, 1989:9].

2. *Крестке керилип өлгөн оюнунун кимге, эмнеге кажети бар эле?* [Айтматов, 1988:178].

3. *Мына үч айдан бери Боронбой кассир айлыкты кашарга өзү жеткирип келчү болду* [Айтматов, 1988:223].

Талдоого алынып жаткан тыныш белгилери толук курамдуу предикативдүүлүк менен тыгыз байланышат. Алар ойдун толуктугуна басым жасап, татаал синтаксистик түзүлүштөрдү түзүүгө жардам берет. Сүйлөмдүн толуктооч, бышыктооч сыяктуу кошумча мүчөлөрү толук курамдуулуктун таасирин күчөтүп, айтымдын мазмунун арттырат.

Үтүрлүү чекит [;], кош чекит [:], көп чекит [...], үтүр [,] жана сызыкча [–], – коштоп жүргөн семантикалык мазмуну толук курамдуу эмес предикативдүү экспликацияга ылайык толук эмес предикативдүүлүктүн экспликациясына жакын болот.

Толук эмес предикация, предикациялуу сүйлөмдөрдү жана сүйлөм-айтымдарды коштогон тыныш белгилеринин колдонулушуна төмөнкү мисалдар аркылуу карап көрөлү:

1. *Far-off a cuckoo called; a wood-pigeon was cooing from the first elm-tree in the field; and how the daisies and buttercups had sprung up after the last morning!* [Galsworthy, 2012:9].

2. *Капитан Проценко жымыйып, дүрбү салып, ушунун баарын көздөн өткөрүп турду; Шабдандын иреңин имерип көрүүгө аракет кылып ага өзгөчө байкоо салып турду* [Касым-Бек, 2000:110].

Жогоруда көрсөтүлгөн тыныш белгилер толук эмес предикативдик мүнөзгө ээ болуп турат, анткени алардын сүйлөмдүн мазмунунун негизги элементтеринин бирине, анын субъектисине же предикатына тийгизген таасири маанисиз болуп калат.

Авторлор өздөрүнүн уникалдуу автордук идеяларын билдирүү жана өзгөчө стилдик эффекттерди түзүү үчүн тыныш белгилеринин өзгөчө комбинацияларын (мисалы, кош чекит же сызыкча) колдонушат.

Эки тилдеги тексттердин лексикалык жана синтаксистик курамы сүйлөмдөрдүн түзүлүшүнө да, алардын маанисине да таасирин тийгизген тыныш белгилери тандалып алынат.

Үчүнчү баптын “Англис адабий көркөм дискурстарынын түшүнүктүк-пунктуациялык элементине лингвистикалык анализ жүргүзүү жана алардын предикативдүүлүгүнүн аныкталышы» деген экинчи бөлүмүндө 500 көркөм дискурска лингвистикалык талдоо жүргүзүлүп, лингвистикалык тематикасы боюнча мындай жалпы 4 топко бөлүнөт: I/ статикалык жагдайдын сүрөттөлүшү; II/ динамикалык жагдайдын

сүрөттөлүшү; III/ кайталанган иш-аракеттердин сүрөттөлүшү; жана IV/ кайталанбаган иш-аракеттердин сүрөттөлүшү.

I/ *Статикалык жагдайдын сүрөттөлүшү.* Статикалык жагдайларды сүрөттөгөн көркөм тексттерде толук эмес предикациялар басымдуулук кылып, алар бир түрдүү атмосфераны түзүп турат. Бул текст ичинде үтүрдүн басымдуулук кылуусу аркылуу байкалат;

II/ *Динамикалык жагдайдын сүрөттөлүшү.* Мындай дискурстарда иш-аракеттер чектелген мейкиндикте аткарылып, каармандар активдүү карым-катышта болот. Өзгөчөлүгү – толук эмес предикация толук предикацияга караганда басымдуу болот;

III/ *Кайталанган иш-аракеттердин сүрөттөлүшү.* Англис тилинде кайталанган иш-аракеттер сүрөттөлгөндө ага ылайык этиштин чак формалары төрт топко бөлүнөт: 1. Indefinite Tenses, 2. Continuous Tenses, 3. Perfect Tenses жана 4. Perfect Continuous Tenses сыяктуу анын негизги классификация критерийи кайталануу белгиси – иш-аракеттердин кайталанбашы. Кайталануучу иш-аракеттер жалпы тематикалык жана семантикалык жактан толук эмес сүйлөмдөрдө «үтүр» жана «үтүрлүү чекит» сыяктуу тыныш белгилери аркылуу ишке ашырылат.

IV/ *Кайталанбаган кыймыл-аракеттин сүрөттөлүшү* – көркөм тексттин бир түрү, мында каармандар уникалдуу, обочолонгон аракеттер аркылуу сыпатталат. Мындай тексттерде көбүнчө толук жана толук эмес предикациялуу сүйлөмдөрдүн ортосунда тең салмактуулук байкалат, же окуялардын динамикасын жана стихиялуулугун баса белгилеген толук эмес конструкциялар басымдуулук кылат.

Талдоо көрсөткөндөй, тырмакча менен үтүрдүн айкалышы жалпы кабыл алынган эрежелерге карама-каршы келсе да, татаал тексттерде болушу мүмкүн. Бул пунктуациялык белгилердин көп функцияны аткаруусуна байланыштуу болот. Кайталанбаган иш-аракеттерди талдоодо толук (чекит, тырмакча) жана толук эмес (үтүр, үтүрлүү чекит) предикациянын ортосунда тең салмактуулук бар.

Үчүнчү баптын **“Кыргыз адабий көркөм дискурстарынын түшүнүктүк-пунктуациялык элементине лингвистикалык анализ жүргүзүү жана алардын предикативдүүлүгүнүн аныкталышы»** деген үчүнчү бөлүмүндө дискурс текст түзүмдөрүн англис тилиндегидей 4 түргө бөлүү аркылуу кыргыз көркөм дискурсуна лингвистикалык талдоо жүргүзүлөт.

I/ *Статикалык жагдайларды сүрөттөгөн* дискурстарда толук жана толук эмес предикациялуу сүйлөмдөрдүн-айтымдардын ортосунда так шайкештик байкалат, ошону менен бирге толук предикация басымдуулук кылат. Толук эмес предикациялуу сүйлөмдөр көбүнчө үтүр менен ажыратылат жана татаал синтаксистик конструкцияларды жасоо үчүн колдонулат. Бөлүү жана байланыш функцияларын аткарган сызыкча мындай тексттерде орточо көрсөткүчтөн алда канча көп кездешет.

II/ *Динамикалык окуяларды сүрөттөгөн* дискурстарда түрдүү синтаксистик түзүлүштөр басымдуулук кылат. Толук жана толук эмес предикациялуу сүйлөмдөрдүн болжолдуу бирдей санына ар кандай тыныш белгилерин колдонуу аркылуу жетишилет.

Толук предикация көбүнчө чекит жана суроо белгиси менен, ал эми толук эмес - үтүр, сызыкча, кош чекит жана көп чекит менен пайда болот;

III/ *Кайталануучу аракеттердин сүрөттөлүшү*. Кыргыз адабий тексттерин талдоонун натыйжасында кайталанган кыймыл-аракеттердин сүрөттөлүшү өзгөчөлүккө ээ экендиги анык болду. Кайталоону белгилөө үчүн этиштин өзгөчө формасынын колдонулушу толук эмес сүйлөмдөрдүн басымдуулук кылуусу менен айкалышып, сүрөттөлгөн окуялардын тааныштык жана жыштык эффектисин жаратат. Синтаксистик конструкциялардын мындай түзүлүшү толук предикациялар көбүрөөк колдонулган кайталанбаган окуяларды сүрөттөөдөн айырмаланат;

IV/ *Кайталанбаган окуяларды сүрөттөгөн* кыргыз адабий тексттеринде толук жана толук эмес предикациялуу сүйлөмдөр менен айтымдар ортосунда тең салмактуулукка умтулуу байкалат. Мындай синтаксистик тандоо авторлорго белгилүү бир убакыт жана мейкиндик контекстинде болуп жаткан аракеттердин динамикасын жана ырааттуулугун берүүгө мүмкүнчүлүк берет.

Үчүнчү баптын **“Англис жана кыргыз көркөм дискурстарындагы түшүнүктүк-пунктуациялык мүчөлөнүү параметрлерин салыштыруу маселеси»** деген *төртүнчү бөлүмүндө* көркөм дискурстун 4 тематикалык тобу аныкталып, ал топтор өз алдынча эки топчого ажыратылат; Бул топчолор үч белгинин бири менен айкашат: 1) толук эмес предикациянын тыныш белгилерине (ТЭП) караганда толук предикациянын (ТП) тыныш белгилери басымдуулук кылат; 2) ТЭП тыныш белгилери сыяктуу эле ТП тыныш белгилери тегиз берилген; 3) ТП тыныш белгилерине караганда ТЭП тыныш белгилери басымдуулук кылат.

Эгерде таралуу түшүнүгүн $[X]Y]$ логикалык-математикалык формуласы менен белгилесек; бирдик: (бирдиктер) X үстөмдүк белгинин сол жагында) үстөмдүк кылуучу белгинин оң жагында турган Y бирдиктен (бирдиктерден) артыкчылыкка ээ; ошондой эле $[X (Y]$ формуласы; бирдик: (бирдиктер) Y таралуу белгисинин оң жагында (, таралуу белгисинин сол жагында турган X бирдигинен (бирдиктер) артыкчылыкка ээ; ошондой эле формула $[X \approx Y]$: (бирдик) X , бирдейлик белгисинин сол жагында $\approx$, болжол менен окшош термин (– 3 бирдик), ошондой эле бирдик: (бирдик) Y бирдейликтин белгиси болсо, анда биз көркөм дискурстун бардык 4 тематикалык топтун бардык 8 топчосунун символдук сыпаттамасын алабыз.

Түшүнүктүк –пунктуациялык анализ боюнча жалпы жыйынтыктар төмөнкүдөй:

АНГЛИС ТИЛИ КЫРГЫЗ ТИЛИ Шайкештик-шайкештик эмес

I. Тематикалык топ: Статикалык жагдайдын сүрөттөлүшү

$A / ПП \approx НП - A / ПП) НП$ – шайкеш эмес

$B / ПП (НП - B / ПП) НП$ – шайкеш

II. Тематикалык топ: Динамикалык жагдайдын сүрөттөлүшү

$A / ПП \approx НП - A / ПП \approx НП$ – шайкеш

$B / ПП (НП - B / ПП \approx НП$ – шайкеш эмес

III. Тематикалык топ: Кайталанбаган иш-аракеттердин сүрөттөлүшү

А / ПП $\approx$ НП - А / ПП (НП – шайкеш эмес

Б / ПП (НП - Б / ПП (НП – шайкеш

IV. Тематикалык топ: Кайталанган иш-аракеттердин сүрөттөлүшү

А / ПП $\approx$ НП - А / ПП $\approx$ НП – шайкеш

Б / ПП) НП - Б / ПП (НП – шайкеш эмес

1. Статикалык жагдайдын сүрөттөлүшү

А/ Англ. тил.: ТП $\approx$ ТЭП – Кырг. тил.: ТП) ТЭП

Каралып жаткан тексттерде толук жана толук эмес предикацияны түшүндүргөн тыныш белгилерин колдонууда чоң айырма бар. Англис тилиндеги тексттерде белгилердин бул эки түрүнүн болжол менен бирдей катышы байкалса, кыргыз тексттеринде толук предикацияны билдирген белгилер кыйла басымдуулук кылат.

ДИСКУРС 1: “*That’s a good boy. Fine boy. Two thousand verses is a lot. And you never can be sorry for the trouble you took to learn them; for knowledge is the most expensive thing in the world; it’s what makes great men and good men; you’ll be a great man some day, Thomas, and then you’ll say ‘Thank you’ to your Sunday school, to your teachers and to your Headmaster. Now, I am sure you know the names of all twelve disciples. Won’t you tell us the names of the first two?*”

Tom was looking down. Mr Walter’s heart sank. He said to himself, “It is impossible that the boy can answer the simplest question.” He decided to speak up and say. “Answer the gentleman, Thomas, don’t be afraid” [Twain, 2012:52].

Толук предикация чекиттер (9 бирдик), тырмакча (3 бирдик) жана суроо белгиси (1 бирдик) менен уюшулат. Толук эмес предикация, тиешелүү тыныш белгилери менен ачык: үтүр – 7 жана үтүрлүү чекит – 3 менен жасалат. Бул жерде толук жана толук эмес предикациялар менен тыныш белгилерин колдонууда бир кылкалык жок, анткени дал келбестиктин амплитудасы (– 3) ашпайт: ТП: 13 $\approx$ ТЭП:10.

ДИСКУРС 2:

-Туптуура -! Бул жакшы бала экен. Мыкты бала. Кичинекей болгону менен эр экен. Эки миң ыр деген эң эле көп да, өтө көп. Сен буга көп күч коротконуна эч өкүнбө, билим деген эң баалуу нерсе, ал адамды улуу да, жакшы да кылат, сен дагы бир кезде улуу, мыкты киши болосуң, Томас. Ошондо сен артыңа карайсың да, ушуга бала кезимдеги жекшемби мектебинде окуган күндөрүм себепкер, мени билимге үйрөткөн ардактуу мугалимдериме, мага баш- көз болуп түбөлүккө менчигим болуп сактала турган мына бу татынакай, кооз Библияны тартуу кылган мыкты мүдүрүмө милдеттүүмүн, ушунун баары тарбиянын натыйжасы дейсиң. Сенин айта турган сөзүң ушул, Томас. Анан ошол эки миң ырды сен башка эч кандай акчага теңебейсиң да. Эми сен мага жана бул айымга жаттагандарыңан айтып бергенге каршы эместирсиң? Каршы эмессиң да, себеби биз жакшы окуган балдар менен сыймыктанабыз. Эми пайгамбарыбыздын он эки жандоочусунун аты сага белгилүү экенин күмөн санабай койсок деле болсо керек? Балким, сен бизге биринчи экөөнүн атын айтып коерсуң?

Башында Том топчусун кармалап, койдон жоош турган. Эми кызара түшүп, жерге

тигилди. Уолтерс мырзанын жүрөгү түшүп калды. Ал өзүнчө ойлоду: бул бала жөнөкөй суроого жарытып жооп бере албайт эле, сот эмнеге эле сурап калды экен. Канткенде да ал бир нерсе деш керек да, ошондуктан ал үн катты:

-Таксырга жооп бер, Томас, коркпо - . Том даде унчукпай турду.

-Билем, азыр ал жооп берет, – деди айым. – Алгачкы эки жандоочтун аты-....

-Дөөтү менен Гөлүйө-!

Эми бул сахнаны ырайымдуулук пардасы менен жаап туралы [Твен, 2010:32].

Толук предикация 17 чекит, 5 тырмакча, 2 суроо жана 2 илеп белгиси менен, ал эми толук эмес предикация 18 үтүр, эки кош чекит жана бир көп чекит менен уюшкан, б.а. толук предикациялуу тыныш белгилеринин (26 бирдик) толук эмес предикациялуу пунктуация белгилеринин (21 бирдик) басымдуу болушу байкалат.

Б/ Англ. тил.: ТП (ТЭП – Кырг. тил.: ТП) ТЭП

Бул жерде салыштырылган дискурстарда тыныш белгилерин колдонуудагы дал келбестиктин себеби, англис тилинде ТЭП бар пунктуациялар ТП барларга караганда басымдуулук кылат, ал эми кыргыз тилинде абал тескерисинче - ТП менен тыныш белгилери үстөмдүк кылат.

ДИСКУРС 3: *The new boy went off sobbing, looking back sometimes and shaking his head, and promising to beat Tom the “next time he caught him out.” Tom just started off; and as soon as his back was turned the new boy took up a stone, threw it, and hit Tom, then turned and ran like an antelope. Tom followed him home, and found out where he lived. He then stood at the gate for some time, waiting for the enemy to come outside; but the enemy only made faces at him through the window. At last the enemy’s mother appeared, and called Tom a bad, naughty child and ordered him away. So he went away. He got home very late that night, and when he climbed carefully at the window he found himself in a trap made by his aunt. When she saw the state his clothes were in, her decision to turn his Saturday holiday into hard labour became firm* [Twain, 2012:18].

Англис тилиндеги дискурста толук предикациялуу тыныш белгилер аз санда – 9:8 чекит жана тырмакча менен берилет, ал эми толук эмес предикация 13:11 жана 2 үтүрлүү чекит менен ишке ашат. Кыргызча которулган варианты.

ДИСКУРС 4: *Жаңы келген бала эки чоң жез тыйынды чөнтөгүнөн сууруп чыкты да, аны шылдыңдагансып сунду. Том аларды колунан ыргыта чапты. Заматта эки бала чаңга оонап жатып калды, мышыкчасынан бири-бирин тытмалашты, бир настын ичинде чачташып, кийимдерин жулкулдашып, бири-биринин мурдун былчылдатышып, алар чаң менен даңкка бөлөнүп жатып калышты. Ошондо иштин жайы ачыкка чыкты, анан чаң тараганда, жаңы келген баланын үстүнө минип алып, аны муштагылап сабап жаткан Том көрүндү.*

– Жетиштүүбү? – деди ал.

Берки бала болсо, бошонушка аракеттенди. Ал ызаланып ыйлап жиберди.

– Жетиштүүбү? Том муштаганын токтоткон жок.

Акырында тигил бала: “Жетиштүү!” деди, ошондо Том аны кое берип минтти:

– Бу сага сабак болот. Эмкиде көзүңдү ачып, ким менен акыйлашканыңды биле жүр. Жаңы келген бала кийиминин чаңын күбүп, ыйламсырап, мурдун шор тартып, улам-улам артына кылчайып башын чайкап, “эмкиде сага көргөзбөсөмбү!” дегенсип сүрдүү кетип баратты. Анысына Том ыр салаңдап койду да, көңүлү жай жолуна түштү [Твен, 2010:13].

Бул дискурста ТП барларга караганда ТЭП менен тыныш белгилери басымдуулук кылат: чекиттин саны - 12, тырмакчанын саны - 4, илеп белгисинин саны - 2 жана суроо белгиси да 2. Бирок бул дискурста ТЭП менен 20 тыныш белгисине каршы болгону 16 бирдик. ТЭП менен, анын ичинен 14 үтүр жана 2 "кош чекит" бар. Котормодо ТЭП конструкциялары басымдуулук кылат, бул ТЭП конструкцияларынын англис тилиндеги эркин колдонуусуна карама-каршы келет.

II/ Динамикалык жагдайдын сүрөттөлүшү

– А/ Англ. тил.: ТП ≈ ТЭП-Кырг. тил.: ТП ≈ ТЭП

“Динамикалык жагдайдын сүрөттөлүшү” тематикалык тобунун бул А/ топчосунда бирдей берилген тыныш белгилеринин ТП жана ТЭП менен англис тилиндеги шайкештик параметрлери кыргыз тилиндеги дискурста толугу менен окшош.

ДИСКУРС 5: *She filled the basin again. Mary took him in hand and helped him to wash. Then Mary got out a suit that had been used only on Sundays during two years, and Tom put it on, he now felt uncomfortable. Tom hoped that Mary would forget his shoes, but she brought them out. He lost his temper, and said he was always being made to do everything he didn't want. But Mary said, “Please, Tom, be a good boy.” So, he got into his shoes. Mary was soon ready, and the three children went out for Sunday school, a place that Tom hated with his whole heart; but Sid and Mary loved. School hours were from nine to half past ten, and then church service. At the door, Tom stepped back and addressed a Sunday-dressed boy, “Bill, do you have a yellow ticket?”* [Twain, 2012:44]

Жогорудагы англис тилиндеги дискурста ТП тыныш белгилери 11 бирдик, ал эми ТЭП тыныш белгилери – 9 бирдикти түзүп турат.

ДИСКУРС 6: *Мына ошондо бул ишке Мэри өзү киришти, ошондон кийин гана Том, ак жуумал тугандарынан эч айырмаланбай калды. Ал суу чачын тарак менен жакшылап тарады, ошондо гана кыска тармал чачы жылмакай тегиз болуп чыкты. (Чачын жылмакай кылыш үчүн Том далай аракеттенди, аябай тырышып, тармалын жазам деп убара тартты. Чачынын тармалы өзүнө кыздарга окшошуп тургандай сыяктанчу, ошондон улам кыжырлана берчү). Анан Мэри Томго эки жылдан бери жекшемби күндөрү гана кийе турган “башка кийимин” алып чыгып берди. Ушундан улам биз анын кийим-кечеси жөнүндө кеп кылсак болот. Кыз Том кийинип бүтөрү менен аны бир аз тартинке келтире баштады: ал Томдун таза күрмөсүн ээгине чейин топчулады, көйнөгүнүн чоң жакасын сыртка кайрып түздөдү да, тазалап ала-була чий калпагын кийгизди. Ал өз өңүн көрүп өзү оңтойсуз болуп турду: жаңы кийим менен тазалык анын абдан кысынтчу, себеби жаңы кийим менен тазалыкты ал өтө жаман көрчү. Ал Мэри бут кийимин унутуп калат го деген үмүттө эле, бирок бул үмүтү да ишке ашпай калды.*

Тигил бут кийимин тыкандап кийгизип, аны жаркырата майлап берди. Том чыдабай кетип, өзү каалабаган ишти ага таңуулай бергенин айтып ыйлактады. Бирок Мэри аны сооротуп айтты [Твен, 2010:26].

Кыргыз тилине которулган дискурста тыныш белгилердин ТП (14 бирдик) жана ТЭП (15 бирдик) менен бирдей берилиши сакталган.

Б/ Англис тили: ТП (ТЭП – кыргыз тили: ТП $\approx$ ТЭП

Англис тилинде каралып жаткан дискурстарда ТЭП бар тыныш белгилери ТП барларга караганда басымдуулук кылат. Кыргыз тилинде ТП жана ТЭП менен тыныш белгилери бирдей берилген.

ДИСКУРС 7: *And now, at this moment, when hope was dead, Tom Sawyer came forward with nine yellow tickets, nine red tickets, and ten blue ones, and asked to give him a Bible! Tom was brought to the place where the Judge and the others were, and the great news spread over quickly. Everybody was greatly surprised, and so the school had two marvels to look at instead of one. The boys felt envy, but those suffered more who understood too late their mistake of selling their tickets to Tom. The prize was given to Tom. Amy Lawrence was proud and glad, and she tried to make see it in her face; but he didn't look. She was surprised, then troubled, then she became suspicious. At last, her heart broke, and she became angry, and the tears came, and she hated everybody; Tom most of all, she thought. Tom was introduced to the Judge, but he was afraid to speak, his heart began to pound wildly – because the great man was her parent. The Judge put his hand on Tom's head, and called him a fine little man, and asked him what his name was. The boys stammered, "Tom" [Twain, 2012:50].*

Жогорудагы мисалда тыныш белгилер толук предикацияны чагылдырып турат: чекит – 10, илеп белгиси – 1; тырмакча – 1, жалпысынан 12 колдонуу; толук эмес предикация: үтүр – 15, үтүрлүү чекит – 2; сызыкча – жалпысынан 1, 19 колдонуу. Ошентип, ТЭП бар тыныш белгилери сандык жактан ТП менен тыныш белгилеринен ашып кетет: 12ге каршы 19.

ДИСКУРС 8: *Том сот жана башка аттуу-баштуу кишилер турган жерге чыгарылды, анан бул чоң жаңылык төрдөн туруп жарыяланды. Бул акыркы он жылдагы өтө чоң таасир калтырган эң таңгалыштуу окуя болчу. Ал жаңы каарманды заматта соттун деңгээлине жеткирди да, эми мектептегилер бир эмес, эки кереметти дароо көрүп турушту. Балдардын бардыгы ичинен чыйпылыктады, бекеринен кашааны актаган ишине сатып чогултуп алган Томдун байлыгына чиптелерин бере коюп, болбогон жерден жеңүүчү болуп чыга кегендин күлпөнүнө өздөрү жардам бергенин түшүнгөндөрдүн ичи өзгөчө ачышты. Мындай амалкөйдүн алдаганына ишенип, жыланга жем болуп бергендиги үчүн өздөрүн абдан жек көрүштү. Сыйлыкты Томго жамгырдай жааган сөздөр менен тартуулашты. Мүдүр өз сөздөрүн айласыздан кысталып сүйлөдү, бирок анын үнүндө чындап шыктануунун жышааны жок болчу. Бечара мүдүр бул жерде бир сыр бар экенин сезип турду: 12 ырды жаттай албаган бул шумпай Библиянын 2000 ырын көкүрөгүнө канттип түйүп алсын? Том бирде сыймыктанып, бирде сүйүнүп, Эйми Лоуренс аны өңүнөн билсе экен деп далалат кылды, бирок тигил аны карап да койгон*

жок. Кыз ойго батты, анан кичине чүрмүя түштү, андан соң бирдемеден шексинди, кайра бир туруп шекшип, бир туруп оңоло түшөт, аңдый баштады, күтүлбөгөн жерден келген күлүк ой, анын сар-санасын көбөйтүп, жүрөгүн туталантты: ал ызасы менен ачуусунан ыйлай турган болуп калды. Ал бүт дүйнөнү жек көрүп кетти. Өзгөчө Томду – кыздын өзүнө ушундай сезилди [Твен, 2010:31].

Толук предикацияны билдирген тыныш белгилеринин саны (12) толук эмес предикацияны билдирген тыныш белгилеринин саны менен салыштырууга болот (13). Бирок, динамикалык сыпаттамасы бар англис тилиндеги тексттерди талдоо, айрыкча, “and” байламтасынын алдында үтүрлөрдү көбүрөөк колдонуу тенденциясы байкалды, бул англис тилиндеги татаал сүйлөмдөрдүн түзүлүш өзгөчөлүгү менен байланыштуу.

III/ Кайталанган иш-аракеттердин сүрөттөлүшү.

A/ Англис тили ТП $\approx$ ТЭП, кыргыз тили ТП (ТЭП)

А топочосуна кирген тексттерди талдоо аркылуу предикативдик конструкцияларды колдонуудагы олуттуу айырмачылык аныкталды: эгерде англис тилинде ТП менен ТЭП ортосунда тең салмактуулук бар болсо, анда кыргыз тилиндеги вариантта ТЭП басымдуулук кылат.

ДИСКУРС 9: *Tom gave the brush to Ben with an unwilling expression on his face, but happiness in the heart. And while the Big Missouri worked hard in the sun, our artist sat near him and planned traps for more victims. There were a lot of them: boys came every little while; they came to mock, but remained to whitewash. When Ben was tired, Tom had sold the chance to Billy Fisher for a kite in a good state; then Johnny Miller bought it for a dead rat with a string; and so on, hour after hour. And when the middle of the afternoon came, Tom turned from a poor boy to a very rich boy. He had twelve marbles, a piece of blue bottle glass to look through, a key, a piece of chalk, a thin soldier, a kitten with only one eye, a brass doorknob, a dog-collar without a dog* [Twain, 2012:28].

Англис тилиндеги дискурста ТП 5 тыныш белгиси “чекит” жана 1 кабатталган тыныш белгиси – “үтүрлүү жана үтүрлүү чекит” менен туюнтулат. Ал эми, ТЭП 7 жолу «үтүр» жана 2 жолу «үтүр» тыныш белгисинин колдонулушу менен шартталат. Кабыл алынган критерийге ылайык (/ - 3) тексттеги ТП менен ТЭПтин жыштыгын салыштырууга болот.

ДИСКУРС 10: *Том таракты Бенге кыйылып жатып берди, бирок ичинин кубанып жаткан. “Чоң Миссуринин” акыркы кемечиси аптапта тердеп-тепчип иштеп жатканда, эс алып жаткан сүрөтчү болсо, көлөкөгө отуруп, буттарын саландатып, алмасын кемирип коюп, дагы кайсы аңкоону тузакка түшүрүү жөнүндө ойлонуп жата. Алар көп болчу, балдар улам келе беришти, алар шылдыңдаганы келип, кайра актаганы калып жатышты. Бен чарчап калганда, Том ага кийинки кезекти Билли Фишерге оңдолгон батберекке сатты, анан аны Джонни Миллер жипке илинген өлгөн келемишке сатып алды; саат сайын ошенте берди. Түш маалы болгондо, эртең менен эле колунда эч нерсеси жок, Том бай болуп калды* [Твен, 2010:18].

ТП менен тыныш белгилери чекиттин 6 жолу жана тырмакчанын бир жолу колдонулушу менен берилет. ТЭР 13 жолу үтүр колдонуу менен түшүндүрүлөт. Бул

дискурста ТЭП бар тыныш белгилери ТП барларга караганда үстөмдүк кылат: 13 каршы 7. Бул А/ топчосунун ортосундагы айырмачылык негизинен тыныш белгилеринин кыргыз тилиндеги катышы менен шартталган, мында ТЭП бар тыныш белгилери ТП караганда артыкчылыкка ээ.

Б/ Англис тили ТП (ТЭП – кыргыз тили ТП (ТЭП

Бул жерде салыштырылган тилдердеги тыныш белгилерин ТП жана ТЭП менен салыштыруу параметрлеринде дал келүү бар, мында ТЭП менен тыныш белгилери ТП менен тыныш белгилерине караганда үстөмдүк кылат.

ДИСКУРС 11: *When we awoke, Jim and I examined the supplies that we found in the small boat belonging to the three men. We found heavy shoes, blankets, clothes, books, tobacco – all kinds of things that the men had stolen. Neither Jim nor I had ever owned this much before. We sat all afternoon talking. I told Jim what I had heard inside the sinking boat and how we had had a real adventure like those in books. Jim said, “I would rather live without adventure. When I found the raft missing, I thought that it was the end for old Jim. If no one saved me, I would be drowned, and if someone did save me, I would be returned to Miss Watson for the reward money, and she would sell me down the river to New Orleans” [Twain, 2000:45-46].*

Жогорудагы дискурста ТЭП бар тыныш белгилери ТП барларга караганда басымдуулук кылат – 13 бирдик каршы 9.

ДИСКУРС 12: *Кийинчерээк, ойгонгондон кийин, биз талкаланган кемеден тиги зөөкүрлөр уурдап алган жүктү аңтарып чыктык, анын арасында өтүк, жууркан, кийим-кече менен бөлөк дагы толгон токой буюмдар, жайнаган китеп, дүрбү, анан үч куту тамеки бар экен. Биз ушуга чейин өмүрүбүздө мынчалык байлыкка ээ болгон эмеспиз. Тамекилер эң мыктысынан экен. Биз түштөн кийин токойдун арасында сүйлөшүп жаттык, мен китеп окудум, кыскасы, убактыбызды жакшы өткөрдүк. Мен Жимге жана кемеден, тиги кайыкта болгондун бүт айтып бердим, мына ушуларды укмуштуу окуя десе болот дедим, анда ал экинчи мындай окуянын мага кереги жок деди. Мен кеменин үстүндөгү бөлмөгө кирип кетип, Жимдин сал байланган жерине барганда аны табалбай сыйпалап калыптыр. Жим, коркконуман жүрөгүм түшүп калды. Эмне болсо да өлдүм окшойт дептир Жим, анткени, бирөө-жарым сактап калбаса, анда ал сууга чөгүп кетет, эгер бирөө куткарып калса, анда ал сыйлык алганы аны кайра үйгө жеткирет, ошондо Уотсон айым аны сөзсүз түрдө түштүккө сатып ийет. Анысы чын, аныкы дайыма туура, ал болгонун болгондой айтат, анын мээси зин-жилдердикинен өзгөчө иштейт [Твен, 2011:105].*

Бул дискурста ТЭП (23 чекит) бар тыныш белгилери ТП (9 үтүр) барларга караганда үстөмдүк кылат, б.а. ТЭП – 23 бирдик. ТП каршы – 9 бирдик) катышта болот.

IV/ Кайталанбаган иш-аракеттердин сүрөттөлүшү

А/ Англис тили: ТП ≈ ТЭП – кыргыз тили: ТП ≈ ТЭП

Салыштырылып жаткан тилдердеги дискурстардын экөөнө тең ТП бар тыныш белгилери жана ТЭП тыныш белгилеринин бирдейлиги байкалат.

ДИСКУРС 13. *Three or four months passed, and winter arrived. I went to school almost*

every day and was learning to read and write and spell. The teacher was also trying to teach me mathematics, but I knew even if I studied forever, I would never learn mathematics. At the beginning, I hated school very much, but after a while, I hated it less. Whenever I began to hate school, I simply stayed away a few days. The teacher would beat me when I returned, but the beatings didn't trouble me. I had become accustomed to living in a proper house with the widow and sleeping in a proper bed. The widow said that I would become a good boy if I continued to study and to improve my character, and that she was no longer unhappy with me. My life seemed to be improving [Twain, 2000:9].

Англис тилиндеги дискурс ТП (9 чекит) менен пунктуация белгилери менен ТЭП (7 үтүр) сүйлөмдөрүнүн ортосундагы тең салмактуулукту көрсөтөт.

ДИСКУРС 14: *Ошентип, ортодон 3-4 ай өтүп, анын артынан эми кыш да келип калды. Убактымдын көбүн мен мектепке барып жүрүп, сөздү тамгалап айтканды, окуганды, жазганды бир аз үйрөнүп алдым. Ошондой эле, жадыбалды, алты жерде жети, барабар отуз беи болот деп үйрөндүм, калганын түбөлүк жашасам да, өмүрү эч качан үйрөнүп билбей турганымды түшүндүм. Канткенде да математикага менин эч кызыкчылыгым жок. Башында мектепти жек көрчүмүн. Бирок бара-бара эптеп көнө баштадым. Өтө чарчаганда сабактан качып кетчүмүн, эртеси күнкү келтек жегеним мага жыргал менен кубаныч алып келчү. Кийин мектепке канчалык көп барган сайын, өзүмдү ошончолук жеңил сезип калдым. Жесирдин да тарбиясына бир аз көнүп калдым, бара-бара анысы анчалык оор эмес көрүндү. Үйдө жашап, төшөктө жатуу мен үчүн өтө кыйын эле, бирок жылуу күндөрү токойго качып барып уктап жүрдүм, ошондо кадимкидей эс ала түшчүмүн. Мага мурункудай жашоом жакчу, бирок жаңыча жашоо да мага анча-мынча жага баштады [Твен, 2011:25].*

9 "чекит" тыныш белгиси ТП түшүндүрөт. 11 "үтүр" тыныш белгиси ТЭПти түшүндүрөт.

Б/ Англис тили: ТП) ТЭП – кыргыз тили: ТП (ТЭП

Б топчосундаа эки тилде тең ТП жана ТЭП менен предикативдик конструкциялардын колдонулушунун карама-каршы көрүнүшү бар.

ДИСКУРС 15: *The sun was high in the sky when I awakened. I lay in the grass in the cool shade of some large trees. I felt very comfortable and planned to wait before I cooked my breakfast. While I lay under the trees, I heard this distant sound of a large gun being shot across the water. I sat up and listened. I heard the sound again. Then, a third time, a large boat filled with people was traveling on the river. I knew what they were doing; they were shooting the large gun in an attempt to force my dead body to float to the top of the water. I was now hungry, but it wasn't a good time to build a fire to cook my breakfast. The people on the boat might see the smoke. I sat there watching them for a long time. The boat passed close to where I was hiding, and I could see many people I knew – Pap, Judge Thatcher, Joe Harper, Tom Sawyer, Tom's aunt Polly, and his brother Sid, and many more. Everyone was talking about my murder [Twain, 2000:23].*

14 «чекит» тыныш белгиси талданып жаткан дискурста жөнөкөй жалпы мүнөзгө ээ, ошондой эле татаал баяндоочу бар сүйлөмдөрдүн (ТП) маанисин толуктап турат. 9 тыныш белгиси (алардын ичинен 7 "үтүр", 1 "үтүр" жана 1 "сызыкча") ТЭП татаалдашкан жана татаал сүйлөмдөрдүн бир бөлүгүндө катышат.

Ошентип, бул дискурста ТЭП менен болгондорго караганда ТП менен тыныш белгилеринин таралышынын перспективдик багыты орун алган: ТП) ТЭП.

ДИСКУРС 16: Ойгонсом, күн өтө бийик көтөрүлүп калыптыр, ошондуктан мен саат сегизден өтүп кетсе керек деп болжодум. Чөптүн үстүндө, саясы салкын жерде ардемени ойлоп жыргап жаттым, иттей эс алдым. Бариктин арасынан гана күн көрүнүп турду, болбосо айлананын баары эле калың, бак өсүп, алардын асты күңүрт болучу. Күндүн чубагы жалбырактардын арасынан өтүп келген жерлерде так болуп агарып турчу, ошол тактар үстүндө айдарым жел жүрүп атканын көрсөтүп, жалбырактар кичинеден дирилдеп турат. Эки тыйын чычкан бутагына олтуруп алып, мени карап кобурашып атат. Иттей жыргап жаттым дейсиң, тим эле туруп, нанүштө кылгым да келбейт. Кайрадан уйкуга кетип аттым эле суунун үстү жагынан бир нерсе “каңк” эле дей түштү, мен ойгонуп кетип, чыканактап отуруп тыңшадым, бир настан кийин дагы бир жолу ошентти. Тура калып жээкке барсам, жалбырактар арасынан дайраны түтүн каптап кеткенин көрдүм, тээ алыс жакта, лимондун тушунда ичинде кишилерге толо кибиреген бир кеме баратат. Мен эми түшүндүм ... [Твен, 2011:54].

Бул кыргыз тилине которулган дискурста ТП 11 тыныш белгисин колдонуу менен аныкталат (анын ичинен 10у «чекит» жана 1и «тырмакча»). Бул дискурста, мурунку англис тилиндеги дискурстан айырмаланып, ТП бар тыныш белгилерине караганда ТЭП бар тыныш белгилеринин таралышынын ретроспективдүү багыты бар: ТП (ТЭП).

Үчүнчү баптын “Англис жана кыргыз тилдерин изилдөөнүн натыйжаларын лингвистикалык методдордун көз карашынан верификациялоо методдору жана критерийлери” деген бешинчи бөлүмү 3 негизги факторго негизделген: лингвистикалык методологияга мүнөздүү логика, так салыштыруулардын практикалык зарылчылыгы жана каралып жаткан тилдердин пунктуациялык системасынын уникалдуу мүнөздөрү.

Жогорудагы тыныш белгилеринин функционалдык жана дискурсивдүү касиеттеринин дал келбестигин талдап көрөлү. Мисалы, англис тилинде сүйлөмдүн акыркы бир өңчөй мүчөсүнүн алдына да “үтүр” коюлат, анын алдында *and* байламтасы турат жана мындай көрүнүш кыргыз тилинде байкалбайт; Мисалы:

1. It was a Saturday morning, and all the summer world was bright and fresh and full of life [Twain, 2012:20].

1. Жайкы ишемби таң таза, жарык [0] жана сонун түстөр менен толуп турган [которгон - Ч. Ж.].

Англис жана кыргыз тилдериндеги сүйлөмдөрдөгү тыныш белгилеринин ордун конкреттүү салыштыруу үчүн өзүбүз түз котормо жасадык, бул адабий котормодо дайыма

эле так боло бербейт [Ч.Ж.]. [0] белгиси тыныш белгилеринин “нөл” колдонулушун билдирет, б.а. анын толук жоктугун белгилейт.

2. *They found a small recess in the one nearest the base of the rock, with blankets spread down in it; also an old suspender [,] and some bacon rind* [Twain, 2012:212].

2. – А. Алар аска түбүнөн кичинекей үңкүр таап алышты, анын ичинде жууркандар төшөлгөн эле; ошондой эле шымдын эски байлагычы [0] жана бекондун (чочконун чала туздалган этинин) калдыгы бар болчу [которгон- Ч. Ж.].

Көрүнүп тургандай, сүйлөмдүн акыркы бир өңчөй мүчөсүнүн алдында: 1) 2) мисалдагы аныктама – англис тилиндеги эрежеси боюнча “үтүр” коюлса, кыргыз тилинде үтүр колдонулагны ачык көрүнүп турат: [,] – [0].

Жазуу кепти түшүнүү үчүн пунктуацияны лингвистикалык жана методологиялык аспектиде изилдөөнүн мааниси чоң. Тыныш белгилери текстти туура чечмелөөгө, түшүнүүгө, кабыл алууга жардам берип, анын маани-маңызын ачып берген негизги курал катары кызмат кылат.

КОРУТУНДУ

Изилдөөдө коюлган: англис жана кыргыз көркөм прозалык чыгармаларына негизделген адабий дискурстун түшүнүктүк-пунктуациялык мүчөлөнүшүнүн өзгөчөлүктөрүн аныктоо жана салыштыруу максаты алты маселенин чечилиши менен ишке ашырылды.

1) адабий дискурстун кубулуштары, анын түрлөрү жана анда тыныш белгилеринин кандай жагдайларда колдонулушу **талдоого алынды**;

2) тилдин пунктуациялык системасы жана анын компоненттери англис жана кыргыз тилдериндеги пунктуациянын конкреттүү мисалы аркылуу **изилденди**. Салыштырылган эки тилде тең универсалдуу жана көп колдонулган тыныш белгилери, алардын мүнөздөмөлөрү 10 артефакт бирдиги менен көрсөтүлөт: Full Stop / чекит [.] – синтаксистик, ажыраткыч, жеке; The Note of Interrogation / суроо белгиси [?] – интонациялык, ажыраткыч, жеке; The Note of Exclamation / Илеп белгиси [!] – интонациялык, ажыраткыч, жеке; Inverted Commas / Тырмакча [“”] – синтаксистик, бөлүп көрсөтүүчүлүк, кош; Brackets / кашаа [( )] – синтаксистик, бөлүп көрсөтүүчү, кош; Semicolon / Үтүрлүү чекит [;] – маныздык, ажыраткыч, жеке; Colon / Кош чекит [:] – маанилик, ажыраткыч, жеке; Dots / Кош чекит [...] – маанилик, ажыраткыч, жеке; Comma / Үтүр [,] – синтаксистик, ажыраткыч, жеке; Dash / Сызыкча [–] – маанилик, ажыраткыч, жеке.

Салыштырылып жатка англис жана кыргыз тилдеринде дагы 3 кош тыныш белгиси бар, алар универсалдуу мүнөзү менен айырмаланса да, аларды көп деп айтууга болбойт: Semicolon / Үтүрлүү чекит + үтүрлүү чекит [; ;] – синтаксистик, бөлүп көрсөтүүчү, кабатташкан; The Dash / Сызыкча + сызыкча [– –] – синтаксистик, бөлүп көрсөтүүчү, кабатташкан; The Comma / Үтүр + Үтүр [, ,] – синтаксистик, бөлүп көрсөтүүчү, кабатташкан;

3) дискурстун предикативдүүлүгү, сүйлөмдөрдүн жана сүйлөмдөрдүн-айтымдардын предикативдүүлүгү жана алардын пайда болушунда пунктуациянын орду **каралды**.

4) ТП жана ТЭПти түшүндүргөн сүйлөмдөрдү жана сүйлөм-айтымдарды аныктоо жана ТП жана ТЭП менен дискурстун түзүлүшүндөгү тыныш белгилерин аныктоо максатында англис жана кыргыз көркөм дискурсунын түшүнүктүк жана пунктуациялык бөлүнүү процесси **изилденди**.

5) англис жана кыргыз көркөм дискурстарынын түшүнүктүк жана пунктуациялык бөлүнүшүн талдоонун методологиясы жана усулдук мамилесинин принциптери **аныкталды**.

6) англис тилиндеги 4 пунктуациялык белги боюнча верификациялык талкуу **жүргүзүлдү**, алар англис тилиндеги колдонулуштарына салыштырылып кыргыз тилине дал келбестиги **аныкталды**.

ЖАРЫЯЛАНГАН ЭМГЕКТЕРДИН ТИЗИМИ

1. Жээнбекова Ч. М. Пунктуационная система языка и ее составляющие: английская и кыргызская пунктуация в построении художественного дискурса [Текст] / Ч. М. Жээнбекова // Alatoo Academic Studies. – Alatoo Academic Studies. – 2024. – № 2. – С. 158-170. <https://elibrary.ru/item.asp?id=68549386>
2. Жээнбекова Ч. М. Principles and History of Using Punctuation in Literary Discourse [Текст] / Ч. М. Жээнбекова // Bulletin of Science and Practice. – 2024. – Vol. 10, No. 4. – P. 683-686. <https://elibrary.ru/item.asp?id=65620422>
3. Жээнбекова Ч. М. Punctuational Division of Literary Discourse [Текст] / Ч. М. Жээнбекова // Bulletin of Science and Practice. – 2024. – Vol. 10, No. 2. – P. 584-588. <https://elibrary.ru/item.asp?id=60775170>
4. Жээнбекова Ч. М. Punctuation in English and Russian Languages [Текст] / Ч. М. Жээнбекова // Bulletin of Science and Practice. – 2024. – Vol. 10, No. 1. – P. 494-497. <https://elibrary.ru/item.asp?id=59722203>
5. Жээнбекова Ч. М. Литературный дискурс, его разновидности и пунктуация [Текст] / Ч. М. Жээнбекова // Вестник Бишкекского государственного университета. – 2024. – № 1(67). – С. 25-32. <https://elibrary.ru/item.asp?id=65488575>
6. Жээнбекова Ч. М. Особенности употребления запятой в тексте художественного произведения на английском языке [Текст] / Ч. М. Жээнбекова // Международный журнал гуманитарных и естественных наук. – 2023. – № 12-2(87). – С. 121-124. <https://elibrary.ru/item.asp?id=59764796>
7. Жээнбекова Ч. М. О некоторых особенностях использования знаков препинания английского языка [Текст] / Ч. М. Жээнбекова // Вестник Кыргызского Национального Университета имени Жусупа Баласагына. – 2011. – № 5. – С. 107-110. http://lib.knu.kg/files/2011/vesnik_Jubilei_KNU2011.pdf.

Жээнбекова Чинара Маматжусуповнанын 10.02.20 – тектештирме-тарыхый, типологиялык жана салыштырма адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазган «Англис жана кыргыз тилдеринин тыныш белгилери (тыныш белгилеринин дискурсивдик системаларын салыштыруу)» темадагы диссертациясынын

РЕЗЮМЕСИ

Ачкыч сөздөр: пунктуация, тыныш белгиси, сүйлөм, дискурс, предикация, чекит, үтүр, үтүрлүү чекит, сызыкча, суроо белгиси, илеп белгиси, тырмакча, кош чекит, көп чекит.

Изилдөөнүн объектиси - англис жана кыргыз тилдериндеги он универсалдуу тыныш белгисине негизделген пунктуациялык система.

Изилдөөнүн предмети – автор-жазуучу кепте сыпаттарлып жаткан предмет тууралуу кандайдыр бир идеясын калыптандырган адабий көркөм дискурс

Изилдөөнүн максаты - англис жана кыргыз көркөм прозасынын чыгармаларында адабий дискурсту түшүнүктүк-пунктуациялык мүчөлөнүшүнүн өзгөчөлүктөрүн аныктоо жана салыштыруу.

Изилдөө ыкмалары: Логикалык-котормо ыкмасы, лингвистикалык анализ ыкмасы, сүйлөмдөрдүн маанисин мелодикалык жана интонациялык өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен синтагматикалык-семантикалык анализ ыкмасы, сөздөрдүн жана сөз айкаштарынын семантикалык-морфологиялык анализинин ыкмасы, үзгүлтүксүз тандап алуу ыкмасы жана сандык эсептөөлөр ыкмасы.

Негизги изилдөөнүн жыйынтыктары. Бул лингвистикалык изилдөө заманбап типологиялык-салыштырма тил илимине чоң салым кошуп, тилдерди салыштыруунун негизги маселелерине арналган: пунктуация теориясы, түшүнүктүк-пунктуациялык мүчөлөнүү, мазмундук-семантикалык предикативдүүлүк, көркөмдүк-семантикалык предикативдүүлүк жана ар түрдүү түзүлүштөгү дискурстардагы түшүнүктүк пунктуация. Пунктуациялык белгилер универсалдуу кубулуш катары үч белгиге ээ: 1) сүйлөмдүн мазмундуу жагын айырмалайт (оозеки, жазуу түрүндөгү) – синтаксистик, интонациялык жана маанилик мүнөзгө ээ; 2) сүйлөмдүн курамдык бөлүктөрүн айырмалоо боюнча – бөлүп көрсөтүүчү жана бөлүп туруучу деп бөлүнөт; жана 3) формалдык-грамматикалык жактан ишке ашыруу боюнча – жалгыз жана жуп болуп бөлүнөт. Эки тилди салыштыруу жалпы тенденцияларды жана грамматикалык түзүлүштөрүндөгү айырмачылыктар менен байланышкан пунктуациялык белгилердин колдонулуш өзгөчөлүктөрүн аныктады.

Колдонуу чөйрөсү: изилдөөнүн тыянактары менен натыйжаларын англис жана кыргыз тилдеринин салыштырма грамматикасында, Кыргыз Республикасынын ЖОЖдорунун чет тилдер кафедраларында салыштырма типология боюнча лекцияларда колдонууга болот.

РЕЗЮМЕ

диссертации Жээнбековой Чинары Маматжусуповны на тему «Знаки препинания в английском и кыргызском языках (сравнение пунктуационных дискурсивных систем)» на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.20 – сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание

Ключевые слова: пунктуация, знаки препинания, предложение, дискурс, предикация, точка, запятая, точка с запятой, тире, вопросительный знак, восклицательный знак; кавычки, двоеточие и многоточие.

Объект исследования – пунктуационная система в английском и кыргызском языках, которая в обоих языках конституируется десятью универсальными знаками препинаниями.

Предмет исследования – литературные художественные дискурсы, в которых автор-писатель формирует некоторую идею об описываемом предмете речи.

Цель исследования – выявление и сопоставление особенностей понятийно-пунктуационного членения литературного дискурса в произведениях английской и кыргызской художественной прозы

Методы исследования: логико-переводной метод, метод лингвистического анализа, синтагматико-смысловой метод “прочтения” предложения-высказываний с соблюдением мелодики и интонации, метод семантико-морфологического анализа слов и словосочетаний, метод сплошной выборки и прием количественных подсчетов.

Основные результаты исследования: лингвистическое исследование является значительным вступлением в современную типолого-сопоставительную лингвистику и посвящено ключевым вопросам сопоставления языков, таким как теория пунктуации, концептуально-пунктуационное членение, содержательно-семантическая предикативность, художественно-семантическая предикативность и концептуальная пунктуация в разноструктурных дискурсах. Знаки препинания как универсальные явления обладают тремя группами признаков:

1) по характеру различия содержательной стороны речи (устной и письменной) – расклассифицированы как синтаксические, интонационные и смысловые; 2) по характеру различия составляющих речи – расклассифицированы разделительные и выделительные; и, 3) по формально-грамматической реализации – как одиночные и парные. Сравнение двух языков выявило как общие тенденции, так и специфические особенности использования знаков препинания, связанные с различиями в грамматических структурах.

Область применения: результаты исследования открывают перспективы для применения в лингвистике, лингвометодологии, синтаксисе, сопоставительной грамматике и типологии, а также в преподавании художественного дискурса.

RESUME

dissertation of Zheenbekova Chinara Mamatzhusupovna on the topic “Punctuation marks in the English and Kyrgyz languages (comparison of punctuation discourse systems)” for the degree of candidate of philological sciences in the specialty 10.02.20 – comparative-historical, typological and contrastive linguistics

Key words: punctuation, punctuation marks, sentence, discourse, predication, dot, comma, semicolon, dash, question mark, exclamation mark; inverted commas, colon and ellipses.

The object of the study is the punctuation system in English and Kyrgyz, which in both languages is constituted by ten universal punctuation marks.

The subject of the study is literary discourses in which the author-writer forms some idea about the described subject of speech.

The aim of the study is identification and comparison of the features of conceptual and punctuation segmentation of literary discourse in the works of English and Kyrgyz fiction.

Research methods: logical-translation method, method of linguistic analysis, syntagmatic-semantic method of ‘reading’ sentence-expressions with observance of melody and intonation, method of semantic-morphological analysis of words and word combinations, method of solid sampling and method of quantitative calculations.

Main results: The study is an important introduction to modern typological-comparative linguistics and addresses the key issues of language comparison, such as the theory of punctuation, conceptual-punctuation segmentation, content-semantic predication, semantic predication and conceptual punctuation in differently structured discourses. Punctuation as a universal feature has three groups of characteristics: 1) by the way of distinguishing the content side of speech (spoken and written) – classified as syntactic, intonational and semantic; 2) by the way of distinguishing the components of speech – classified as separative and emphatic; and 3) by the formal-grammatical realization – as single and paired. The comparison of the two languages has revealed both general tendencies and specific features of punctuation use related to differences in grammatical structures.

Scope of application: the findings and results of the study can be used in comparative grammar of English and Kyrgyz languages, in lectures on comparative typology given at the faculties of foreign languages of universities of the Kyrgyz Republic.